

«ԴԻՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԵԶՐՈՒՅԹԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԳՈՐԾԱԾՈՒՄԸ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Ինեսա Ստեփանյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել «դիմադրություն» եզրույթի ձևավորումը և գործածումը գիտական շրջանակներում՝ մասնավորեցնելով հասկացության կիրառումը ցեղասպանությունների՝ Հայոց ցեղասպանության, Հրեից հոլոքոստի և Ռուանդայի ցեղասպանության համատեքստում:

Նախքան ցեղասպանությունների մասին ուսումնասիրություններում հասկացության բնորոշումներին անդրադառնալը հոդվածում սահմանվում է, թե ինչ է դիմադրությունը¹, և պարզաբանվում են եզրույթին առնչվող որոշ հարցադրումներ: Հաջորդիվ հոդվածում ներկայացվում են «դիմադրություն» հասկացության զարգացումը, դրսևորման ձևերը, ինչպես նաև կիրառումը ցեղասպանությունների համատեքստում:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Հրեից հոլոքոստ, Ռուանդայի ցեղասպանություն, թուրքի, հույ, դիմադրություն, պայքար, ինքնապաշտպանություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 20.03.2025: Ընդունվել է տպագրության 30.04.2025:

The article was submitted on 20.03.2025 and accepted for publication on 30.04.2025.

Статья поступила 20.03.2025 и была принята к публикации 30.04.2025.

Ինչպես հղել՝ Ինեսա Գ. Ստեփանյան, ««Դիմադրություն» եզրույթի ձևավորումը և գործածումը ցեղասպանությունների համատեքստում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 13, no. 1 (2025), 48-66:

How to cite: Inesa Stepanyan, “Formulation and Use of The Concept of “Resistance” in the Context of Genocides,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 13, no. 1 (2025): 48-66.

Как сослаться: Инеса Степанян, “Формулировка и использование концепции «сопротивления» в контексте Геноцидов,” *Цехаспанагитакан андес* 13, no. 1 (2025): 48-66.

1 Անգլերեն *resistance* թարգմանաբար նշանակում է «ընդդիմություն, արգելք, դիմակայում» (տե՛ս Մետրոպ Կ. Գույումճեան, Ընդարձակ Բառարան Անգլիերէնէ Հայերէն (Պէլրոթ, 1981), 1093): Ռուսերեն *сопротивление* թարգմանաբար նշանակում է «դիմադրություն, դիմադարձություն» (տե՛ս Արարատ Ղարիբյան, Ռուս-հայերեն բառարան (Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1977), 1151): Ֆրանսերեն *résistance* թարգմանաբար նշանակում է «դիմադրություն, դիմադարձություն» (տե՛ս Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Բառարան ֆրանսերէնէ-հայերէն (Կոստանդնուպոլիս, Տպագրութիւն Յ. Մ. Սէրեան, 1930), 978): Ըստ «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանի»՝ «դիմադրություն» բառն ունի «*հարձակմանը, գրոհին դիմադրել, դեմ կանգնել*» նշանակությունը (տե՛ս Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հատոր առաջին (Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969), 508), ըստ «Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարանի»՝ «*դիմագրավություն, հակառակություն, դիմադարձություն*» (տե՛ս Աշոտ Սուքիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան (Երևան, Երևանի պետական համալսարան, 2009), 245):

«Դիմադրություն» հասկացության ձևավորման պատմությունից

«Դիմադրություն» եզրույթին եղել են շատ և բազմազան անդրադարձներ, ըստ այդմ՝ հասկացությունը գիտական տարբեր ոլորտներում ունի բազմաբնույթ կիրառություններ: Եզրույթի թերևս առաջին և ամենատարածված մեկնաբանություններից մեկը քաղաքական որակումն է՝ «ընդդիմություն» իմաստով: Ամերիկացի պրոֆեսոր Շերի Բ. Օրթները դիմադրությունը դիտարկում է իշխանություն-ընդդիմություն ձևաչափով: Նա մասնավորապես նշում է, որ «գերիշխանությունն իշխանության ավելի արմատավորված և համակարգված ձևն է, իսկ դիմադրությունը՝ գերիշխանության դեմ ուղղված կազմակերպված ընդդիմություն»²: Ըստ էության, մեր պատկերացումներում ևս դիմադրությունն առաջին հերթին ասոցացվում է իշխանական կամ քաղաքական ուժերի դեմ ըմբոստությունների հետ, այդ թվում՝ և խաղաղ պայմաններում, և հակամարտությունների ժամանակ: Սակայն կախված այն բանից, թե ով է դիմադրողը, ինչ պայմաններում և ինչի դեմ է պայքարում, հասկացությունը ստանում է տարբեր գնահատականներ:

Գիտնականները «դիմադրություն» եզրույթը գործածել են հասարակական կյանքի բոլոր մակարդակներում՝ *անհատական, հավաքական և ինստիտուցիոնալ*³, որոնք թեև հանդես են գալիս առանձին դրսևորումներով, սակայն փոխկապակցված են: Այսպես, ամերիկացի քաղաքագետ Ջեյմս Սքոթի համոզմամբ, հավաքական դիմադրություններն առաջ են գալիս անհատական դիմադրությունների հետևանքով: Նա վստահեցնում է, որ անհատական դիմադրությունը դրսևորվում է ամենօրյա պայքարի միջոցով, ինչն էլ իր հերթին հանգեցնում է ավելի լայնածավալ գործողության: Այսպիսով՝ Սքոթն առաջ է քաշում միաժամանակ երկու հասկացություն՝ անհատից բխող *հավաքական* և բազմաթիվ անհատների կողմից իրականացվող փոքրամասշտաբ դիմադրական գործողություններից ծագող կազմակերպված դիմադրություններ⁴:

Մարդկային ռեսուրսների և հաղորդակցության մասնագետ, կանանց վերաբերյալ մի շարք հետազոտությունների հեղինակ Նինա Գրեգը դիմադրությունը մեկնաբանում է հետևյալ կերպ՝ «գործել անկախ՝ սեփական շահերից ելնելով»⁵, իսկ մեկ այլ հետազոտող՝ սոցիոլոգ Նորմա Փրոֆիթը, տալիս է ավելի ընդարձակ բացատրություն, այն է՝ «ակտիվ ջանքեր գործադրել դեմ լինելու, պայքարելու և համագործակցելուց կամ ենթարկվելուց հրաժարվելու համար, դեմ լինել բռնի վարքագծին և վերահսկողությանը»⁶:

2 Sherry B. Ortner, "Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal," *Comparative Studies in Society and History* 37, no. 1 (1995): 174.

3 St'ua Jocelyn A. Hollander and Rachel L. Einwohner, "Conceptualizing Resistance," *Sociological Forum*, vol. 19, no. 4 (December 2004): 533-554:

4 St'ua James C. Scott, "Everyday Forms 'of Resistance,'" *The Copenhagen Journal of Asian Studies*, vol. 4 (1989): 33-62:

5 Nina Gregg, "Trying to Put First Things First: Negotiating Subjectivities in a Workplace Organizing Campaign," in *Negotiating at the Margins: The Gendered Discourses of Power and Resistance*, ed. Sue Fisher and Kathy Davis (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1993), 172.

6 Norma J. Proffitt, "'Battered Women' as 'Victims' and 'Survivors' Creating Space for Resistance," *Canadian*

Թեև տարբեր ուսումնասիրություններում հանդիպում ենք մի շարք ձևակերպումների, այդուհանդերձ «դիմադրություն»-ը չունի հստակ սահմանում, ինչն էլ հնարավորություն է տալիս տարբեր ոլորտներում ուսումնասիրությունների շնորհիվ վեր հանելու դիմադրության նոր ձևեր և ձևակերպումներ: Հարկ է նշել, որ չնայած տարբեր գիտակարգերում դիմադրության սահմանումները խիստ տարբեր են և բացառապես կախված են իրավիճակից, այնուամենայնիվ հասկացության իմաստային հիմքը նույնն է՝ «ինչ-որ բանի դեմ դուրս գալ» կամ «դեմ կանգնել»:

Եզրույթի առաջացման և զարգացման ընթացքը ցեղասպանությունների համատեքստում

Մեր հետազոտության առանցքում ցեղասպանությունների ընթացքում կազմակերպված դիմադրություններն են: Ինչպես և այլ գիտակարգերում, ցեղասպանությունների համատեքստում ևս հասկացությունն ունի բազմաշերտ ու խորիմաստ դրսևորումներ: Այն կարող է արտահայտվել ինչպես ֆիզիկական պայքարի, այնպես էլ հոգևոր, մշակութային, բարոյական կամ այլ, ոչ ավանդական ձևերով, իրականացվում է անհատների կամ խմբերի կողմից՝ ցեղասպանական քաղաքականության իրագործումը խոչընդոտելու կամ դրանից փրկվելու համար: Այս համատեքստից կարող ենք եզրահանգել, որ *դիմադրությունը գործողությունների ամբողջությունն է՝ սկսած անհնազանդությունից մինչև ընդհանրական պայքար, որոնք ուղղված են ճնշման, ոչնչացման կամ իրավիճակային հանգամանքների դեմ*:

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում դիմադրության դեպքերը բազմազան են, սակայն մեզ հայտնի ուսումնասիրություններում դրանք հիմնականում բնութագրվում են «ինքնապաշտպանություն» կամ «հերոսամարտ» բառերով: Մինչ այժմ իրականացված հետազոտությունների առանցքային դրվագները մեծ մասամբ կապված են կոտորածների, տեղահանությունների, բռնի թրջացման և հալածանքների այլ դրսևորումների հետ, որոնք անխուսափելիորեն ձևավորել են զոհի ընդհանրական կերպարը: Առհասարակ «զոհ» և «ցեղասպանություն» հասկացությունները փոխկապակցված են: Ինչպես իրավացիորեն նշում է ակադեմիկոս Նիկոլայ Հովհաննիսյանը, «Զոհը ցեղասպանության պահին չէ, որ դառնում է զոհ, և ոչ էլ ոճրագործն է ոճրագործ դառնում ցեղասպանության իրագործման ժամանակ»⁷: Կարևոր է ընդգծել, որ ինչպես զոհի կերպարի ձևավորումը, այնպես էլ հետագայում այդ հոգեվիճակի հաղթահարումը երկարատև գործընթաց է և որոշակի գործողությունների արդյունք: Մեր համոզմամբ՝ դրա հաղթահարման առանցքային տարբերակներից մեկն էլ պայքարի՝ դիմադրության մասին խոսելն է:

Հատկապես հետցեղասպանական շրջանում «զոհ» հասկացությունը մի կողմից

Social Work Review 13, no. 1 (Winter/hiver 1996): 25.

7 Նիկոլայ Հովհաննիսյան, *Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում* (Երևան, «Զանգակ-97», 2002), 18:

խղճահարություն է առաջացնում հասարակության մեջ, մյուս կողմից էլ «մեղադրական» մթնոլորտ է ձևավորում ցեղասպանության գոհերի շուրջը: Սակայն անհրաժեշտ է հաշվի առնել այն կարևոր հանգամանքը, որ ցեղասպանական քաղաքականության նախապատրաստական քայլերից մեկը ամբողջատիրական համակարգի ստեղծումն է և թիրախային խմբին պաշտպանության հնարավոր միջոցներից զրկելը, ինչը նպաստում է գոհ խմբի շրջանում դիմադրության ձևավորմանը: Այս առումով տեղին է մեջբերել պատմաբան Իսաչիկ Մուրադյանի այն ձևակերպումը, ըստ որի՝ դիմադրությունն իշխանությունների գործողություններին տրված համարժեք պատասխանն էր՝ տեղահանված հայերին ոչնչացումից փրկելու համար⁸: Կարելի է ենթադրել, որ դիմադրության ցանկացած արտահայտություն բխում է ստեղծված իրավիճակից կամ վերաբերմունքից, երբ թիրախավորված խումբը դիմակայելու կամ պաշտպանվելու միջոցներ է գտնում: Անհատի իրականացրած ցանկացած գործողություն, որն ուղղված է ինքնապաշտպանությանը կամ կյանքի իրավունքի պահպանմանը, այդ թվում և՛ զենքի կիրառումը, ամրագրված է «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրով»⁹, ինչպես նաև ՄԱԿ-ի «Անդրազգային կազմակերպված հանցավորության դեմ» կոնվենցիան լրացնող «Հրազենի, դրա հիմնամասերի և բաղադրիչների, ինչպես նաև դրա համար նախատեսված ռազմամթերքի անօրինական արտադրության և շրջանառության դեմ» արձանագրությամբ¹⁰: Այս փաստաթղթերը գալիս են ևս մեկ անգամ հաստատելու մարդու ինքնապաշտպանության կամ դիմադրության իրավունքը և արդարացի պահանջը:

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում կազմակերպված ինքնապաշտպանական, դիմադրական մարտերի պատմությունը¹¹ փաստում է, որ հայ ժողովուրդը գոյապայքար է մղել՝ ամենատարբեր եղանակներով պաշտպանելով հայրենի հողն ու սեփական պատիվը: Բացառիկ խիզախություն դրսևորեցին Մուսա լեռան լանջին գտնվող

8 Տե՛ս Khatchig Mouradian, *The Resistance Network. The Armenian Genocide and Humanitarianism in Ottoman Syria, 1915-1918* (Michigan State University Press, 2021), Introduction XX.

9 Ըստ «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին հռչակագրի» 8-րդ հոդվածի՝ «Յուրաքանչյուր որ ունի իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցի իրավունք»: Հռչակագիրը ճանաչում է նաև, որ երբ կառավարությունը ոչնչացնում է մարդու իրավունքները, և մյուս բոլոր միջոցները ձախողվում են, ժողովուրդը «ստիպված է դիմելու, որպես վերջին միջոց, ապստամբության ընդդեմ բռնակալության և ճշումների»: Հետևաբար ժողովուրդն անպայմանորեն իրավունք ունի զենք ունենալու և օգտագործելու այն բռնակալությանը դիմակայելու համար, եթե զենքի օգտագործումը մնացած միակ «արդյունավետ միջոցն է»:

10 Արձանագրությունը ճանաչում է «անհատական կամ կոլեկտիվ ինքնապաշտպանության բնածին իրավունքը» և «բոլոր ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը», <https://www.arlis.am/ru/acts/80565>, https://treaties.un.org/doc/source/recenttexts/18-12_c_e.pdf (դիտվել է՝ 12.08.25):

11 Հայերի ինքնապաշտպանական մարտերին և հերոսամարտերին անդրադարձել են տարբեր ժամանակների մի շարք հետազոտողներ. տե՛ս, օրինակ, Երվանդ Դերվիշյան, *Ուրֆայի ինքնապաշտպանությունը կամ դյուցազնաշունչ հայության վկան* (Բեյրութ, 1978), Տիգրան Դևրիկյան, *Արևմտահայության ինքնապաշտպանությունը 1915-1923 թթ.* (Երևան, 2005), Ռաֆայել Թադևոսյան, *Դովազներ հայոց ռազմական պատմությունից. XIX-XX դարեր* (Երևան, 2012), Սոկրատ Թերզեան, *Հաճրի ութամենայ դյուցազնամարտը* (Պուենտո Այրե, 1956), Հայկակ Կոստյան, *Վան բերդաքաղաքի ժողովրդային հերոսամարտը* (Թեհրան, 1966), Արամ Հայկազ, *Շապին Գարահիսար ու իր հերոսամարտը* (Նյու Յորք, 1957), Օնիկ Մխիթարյան, *Վանի հերոսամարտը* (Սոֆիա, 1930), Արամ

հայկական գյուղերի բնակիչները, որոնք 1915 թ. հուլիսի 13-ին տների պատերին փակցված՝ Միջագետքի անապատներ ուղևորվելու մասին հայտարարություններին ի պատասխան ներկայացրին իրենց դիրքորոշումը. «Ես այստեղ եմ ծնվել, այստեղ էլ կմեռնեմ: Ես թշնամու հրամանով ստրուկ չեմ դառնա: Ձեռքիս գենը ունենալով, փախստական չեմ դառնա»¹²: Մուսա լեռան ինքնապաշտպանությունը ոչ միայն հայության դիմադրության բարձր դրսևորումն էր, այլև, ըստ հրեա պատմաբան Յաիր Աուրոնի, ինքնապաշտպանության փայլուն օրինակ հրեա ընդհատակյա ակտիվիստների համար, որով ոգեշնչված երիտասարդները Հոլոքոստի ժամանակ կարողացան հիմք դնել գետտոների դիմադրական պայքարին¹³: Աուրոնի բնորոշմամբ՝ «Մուսա լեռը դարձավ խորհրդանիշ, մոդել և օրինակ, հատկապես Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մյուս օրերին»¹⁴:

Հարկ է նշել, որ չնայած այն փաստին, որ դիմադրություններ եղել են Հրեից հոլոքոստից առաջ՝ Հայոց ցեղասպանության ընթացքում, «դիմադրություն» եզրույթը գիտական շրջանառության մեջ է մտել հենց Հոլոքոստի պատմագրության համատեքստում՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո: Դրա կիրառումն անմիջականորեն կապվում էր նացիզմի դեմ հրեական կամ ոչ հրեական պայքարի հետ: Այլ մեկնաբանությամբ՝ դիմադրությունը կազմակերպվում էր երկու հիմնական ուղղությունների՝ հրեականության և ընդդիմության կողմից: Հակա-նացիստական ընդդիմության տեսանկյունից «դիմադրություն» եզրույթը կիրառելի էր ցանկացած մեկի վերաբերմամբ, ով Ադոլֆ Հիտլերին տապալելու նպատակ ուներ¹⁵: Ինչպես նշում էր պատմաբան Թեոդոր Համերոուն, «Վերականգնված և ժողովրդավարացված (Արևմտյան) Գերմանիայի անհրաժեշտ էին հերոսներ, նախ-ընտրելի է՝ պահպանողականներ»¹⁶: Եթե ընդդիմության պայքարը նացիստական վարչակազմի դեմ հետապնդում էր իշխանափոխության նպատակ, ապա հրեականությունը դիմադրում էր ֆիզիկական բնաջնջման, ինքնության կորստի դեմ:

Հետհոլոքոստյան շրջանում գիտական հարթակում սկսեցին արձարծվել մի շարք

Սահակեան, *Դիցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները* (Աթիլիա, 2014), Ռուբեն Սահակյան, *Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կոիվները 1915 թվականին* (Երևան, 2005), Հարություն Մարության, «Ինքնապաշտպանության ֆենոմենը Հայոց ցեղասպանության տարիներին և հիշատակի օրվա վերաբանաձևման խնդիրը», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 3, no. 1-2 (2015), 76-80, Էդիկ Մինասյան, *Հայ հերոսուհի կանայք* (Երևան, 2016), Աշոտ Հայրունի, *Ցեղասպանությունների պատմություն* (Երևան, 2025) և այլն:

12 Ֆրանց Վերֆել, *Մուսա լեռան քառասուն օրը* (Երևան, «Լույս», 1987), 903:

13 Տե՛ս Յաիր Աուրոն, *Արևդուրեղի անտարբերություն. Միոնիզմը և Հայոց ցեղասպանությունը* (Երևան, Զանգակ հրատարակչություն, 2013), 412:

14 Նույն տեղում:

15 Արևմտյան Գերմանիայի և ԱՄՆ-ի ուսումնասիրությունների մեծ մասը կենտրոնացած էր գերազանցապես Կլաուս Ֆոն Շտաուֆենբերգի և նրա դավադիրների վրա, որոնք 1944 թ. հուլիսի 20-ին փորձել էին սպանել Հիտլերին (տե՛ս Konrad Kwiet, *Problems of Jewish Resistance Historiography* (Leo Baeck Institute Yearbook 24, 1979), 41; John M. Cox, "Jewish Resistance Against Nazism," in *The Routledge History of the Holocaust*, ed. Jonathan C. Friedman (Routledge, 2010), 3):

16 Theodore S. Hamerow, *On the Road to the Wolf's Lair: German Resistance to Hitler* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1997), 6.

հարցադրումներ, այդ թվում՝ արդյոք Հոլոքոստը միայն հրեաների՝ ոչնչացման մասին է, եղև են արդյոք պայքարի դեպքեր, թե՛ հրեաները «մորթվել են ոչխարների պես»։ Վերջին հասկացությունն առավել քան խոցելի էր, և հիմնական քննարկումները ծավալվեցին հենց այդ արտահայտության շուրջ։ Ունենալով աստվածաշնչյան հիմք՝ «ոչխարների պես մորթվել» հասկացությունն ուղղակիորեն ընկալվում էր զոհաբերության, զոհողության իմաստով, իսկ Հոլոքոստից հետո դրա կիրառումն ըմբոստության ալիք բարձրացրեց հենց արտահայտության իմաստի դեմ։ 1942 թ. Վիլնյուսի գետտոյի «Պարտիզանական միացյալ կազմակերպության» գլխավորներից Աբբա Կովները դատապարտող կոչ հնչեցրեց. «Մենք ոչխարների պես մորթվելու չենք տարվի։ Ճիշտ է, մենք թույլ ենք և անօգնական, բայց սպանություններին միակ պատասխանը ապստամբությունն է։ Եղբայրներ, ավելի լավ է կռվելով մեռնել, ինչպես ազատ մարդ, քան ապրել մարդասպանների ողորմածությամբ»¹⁷։ Այս փոխաբերության շուրջ ծավալված քննարկումներին անդրադարձել է Հոլոքոստի պատմագիր Յեհուդա Բաուերը, ով վստահեցնում էր, որ այդպիսի արտահայտությունները տարբեր կերպ են ընկալվում հանրության կողմից և կարող են ծայրահեղ զգացումներ առաջացնել։ Բաուերի պնդմամբ՝ Կովներն իր կոչով փորձել է դիմադրություն հրահրել հենց այդ արտահայտության դեմ¹⁸։

Ինչ վերաբերում է Ռուանդայում թուֆսիների նկատմամբ իրագործված ցեղասպանությանը, ապա պետք է նշել, որ տարիներ շարունակ իշխող միապետական կառավարման պայմաններում քննադատությունը և դրանից բխող դիմադրությունը հասարակության շրջանում մշտապես առկա էին։ Ըստ այդմ՝ գիտական շրջանակներում պարբերաբար արծարծվում էր այն հարցը, թե որքանով էր ժողովուրդը գտնվում կառավարող իշխանությունների վերահսկողության տակ, ինչ վերաբերմունք ուներ նրանց կառավարման նկատմամբ կամ ինչ մեթոդներով էր դիմադրում պարտադրված իշխանությանը ինչպես գաղութացման ժամանակներում, այնպես և հետգաղութային շրջանում։ Մինչև 1994 թ. թուֆսիների ցեղասպանությունը դիմադրության մասին պատկերացումներն այլ էին, իսկ իրականացվող ուսումնասիրություններն ուղղված էին ենթակա-իշխանություն կամ գյուղացի-կառավարություն փոխհարաբերություններին։ Դրանցում հիմնականում տեսնում ենք հասարակ մարդկանց, գյուղացիների ըմբոստությունը՝ միտված իրենց շահերը պաշտպանելուն, որը բնութագրվում էր «ժողովրդական դիմադրություն» արտահայտությամբ¹⁹։ Արդեն ցեղասպանության ընթացքում և դրանից հետո «դիմադրություն» եզրույթը ստանում է այլ բնորոշում և ձևակերպումներ։

Թուֆսիների մղած դիմադրության փորձերին իր հետազոտություններից մեկում անդրադարձել է պատմաբան Աշոտ Հայրունին։ Նա առանձնացնում է ինքնա-

17 Richard M. Kaplan, "The Myth of Jewish Passivity," in *Jewish Resistance against the Nazis*, ed. Patrick Henry (Washington: The Catholic University of America Press, 2014), 6.

18 Տե՛ս նույն տեղում, 7:

19 Տե՛ս Will Rollason, "Buying a Path: Rethinking Resistance in Rwanda," *Journal of Eastern African Studies* 11, no. 1 (2017): 46-63:

պաշտպանության երկու հիմնական մոտեցում: Առաջինը միաձուլումն է, որի դեպքում թուփսները խառնվում էին հույժներին, և ամբոխի մեջ դժվարանում էր յուրայիններին գոհից տարբերակելը, ինչի հետևանքով հույժները խուսափում էին զենք կիրառելուց: Մյուս պարագայում հարձակման ժամանակ թուփսները բաժանվում էին մի քանի խմբի և արագ փախչում տարբեր ուղղություններով²⁰: Այդպիսի օրինակ է Քիբույեի մոտ գտնվող Բիսեսերո վայրում թուփսների ինքնապաշտպանությունը: Պատասպարվելով անտառածածկ, քարքարոտ լեռնաշղթայի վրա՝ թուփսները հաջողեցին քարեր նետելով պաշտպանվել հարձակվողներից²¹:

Ռուանդայում իրագործված ցեղասպանությունն ուսումնասիրելիս հանդիպում ենք դիմադրության ոչ ստանդարտ իրավիճակների: Դիմադրության դեպքերի մեծ մասն իրականացվել է ոչ թե անձամբ գոհի կողմից, այլ գոհի համար, մասնավորապես փրկարարական միջամտություններով: Փրկողների գործողությունները պետք է դիտարկել ավելի լայն սոցիալական, քաղաքական և աշխարհագրական համատեքստերում՝ հասկանալու համար դիմադրությանը հանգեցրած մոտիվացիոն գործոնները և այն հանգամանքները, որոնք հնարավորություն են տվել իրականացնելու այդ դիմադրությունը: Այս առումով բրիտանացի սոցիոլոգ Մարտին Շոուն կարծում է, որ, բացի գոհի առջև ծառացած տարբեր սպառնալիքներից, դիմադրության հարցում դեր են խաղում նաև հենց գոհերին կամ ցեղասպանության այլ մասնակիցների բնորոշ բարոյական և ֆիզիկական գործոններ²²: Մասնավորապես, դիմադրության քաղաքական և սոցիալական համատեքստերը մեծ նշանակություն ունեն: Ռուանդայում հույժի քաղաքապետերը կամ համայնքի ղեկավարները համարվում էին բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, հետևաբար իրենց իշխանության և ազդեցության շնորհիվ ունեին դիմադրություն իրականացնելու հնարավորություն: Դրա վաղ օրինակը Ռուանդայի երեք համայնքներում՝ Ջիթիում, Մուսամբիրայում և Թաբայում մղած պայքարն էր²³: Այս համայնքների առաջնորդները մարտահրավեր նետեցին «Ինտերահամվե»²⁴ անունով հայտնի հույժի ծայրահեղական աշխարհագրին, քայլեր ձեռնարկեցին «բռնության սկզբնավորումը կանխելու և թուփսի բնակչությանը պաշտպանելու համար՝ ձերբակալելով հանցագործներին, ցրելով ակտիվիստների

20 Տե՛ս Հայրունի, *Ցեղասպանությունների պատմություն*, 341-342:

21 Տե՛ս նույն տեղում:

22 Տե՛ս Martin Shaw, *War and Genocide: Organised Killing in Modern Society* (Cambridge: Polity Press, 2003), 195:

23 Տե՛ս Ruby Maguire, “Resisting Genocide: What Factors Facilitate Acts of Resistance During Genocide? Can These Insights be Generalised?” *University of Leeds Human Rights Journal. A Multidisciplinary Undergraduate Journal* 2, no. 1 (Summer 2014): 54-62:

24 «Ինտերահամվե» բառը թարգմանաբար նշանակում է «նրանք, ովքեր պայքարում են միասին, նրանք, ովքեր աշխատում են միասին»: Այն հույժների ռազմական կազմակերպությունն էր, Ռուանդայի իշխող կուսակցության երիտասարդական թևը, որի գործառնություններից էին թուփսների ցուցակների կազմումը, դրա տարածումը և ոչնչացումների իրականացումը: Կառույցի մասին ավելին տե՛ս Աստղիկ Ստեփանյան, «Հայոց ցեղասպանության և Ռուանդայում տեղի ունեցած ցեղասպանության փուլերի, իրագործման մեխանիզմների ու մեթոդների համեմատական վերլուծություն», *Պատմություն և մշակույթ* (2018), 187:

խմբերը և հետ մղելով հարևան շրջաններից եկող հարձակումները»²⁵։ Զիթին միակ համայնքն էր, որը գտնվում էր կառավարության վերահսկողության տակ, որտեղ, սակայն, ցեղասպանական բռնություններ տեղի չունեցան։ Համայնքի ղեկավար Էդուարդ Սերուշումբան կարողացավ մոբիլիզացնել իր ժողովրդին թուրքիների պաշտպանելու համար՝ հետ մղելով հարևան համայնքների հարձակվողներին, մինչև տարածքը վերջնականապես ազատագրվեց Ռուանդայի հայրենասիրական բանակի (ՌՀԲ) կողմից²⁶։ Մուսամբիրայի համայնքապետը ևս օգտագործեց իր իշխանությունը՝ առանձին դիմադրություն ղեկավարելու համար։ Նա տեղակայեց ոստիկանական ուժեր՝ ներխուժումները կանխելու, համայնքը համախմբելու և ցեղասպանական բռնության բռնկումներին դիմակայելու համար²⁷։

Ռուանդայում տեղի ունեցած ցեղասպանության ընթացքում դիմադրությանը նպաստող մեկ այլ գործոն էր նախկին անձնական կապերի առկայությունը։ Եղել են դիմադրության անհատական դեպքեր, որոնք տեղի են ունեցել առանց հզոր կամ ազդեցիկ առաջնորդի օգնության։ Ամերիկացի պրոֆեսոր Լի Էնն Ֆուջին կատարել է ծավալուն հետազոտություն Ռուանդայի բանտերում և երկու գյուղական համայնքում՝ անցկացնելով մի շարք հարցազրույցներ։ Աշխատանքի արդյունք «Հարևանների սպանություն. բռնության ցանցերը Ռուանդայում» գրքում Ֆուջին բացահայտում է հույժու հարևանների մասնակցության դրդապատճառները թուրքի բնակչության և սպանություններին, և՛ փրկությանը։ Նրա անանուն հարցվողներից մեկը պնդում է, որ «իրեն հանցագործները խնայել են իրենց երկարատև բարեկամության շնորհիվ»²⁸։ Մեկ այլ փրկված կին՝ Մարի Լուիզ Կագոյիրեն, պատմել է, որ հարևանը հրաժարվել է սպանել իրեն՝ ասելով, որ «չի պատրաստվում սպանելու իր կնոջ ընկերոջը»²⁹։

Թուրքիների ցեղասպանությանն առնչվող ուսումնասիրություններում հաճախ ենք հանդիպում «ամենօրյա դիմադրություն» արտահայտությանը, որն առավելապես բնութագրական է հետցեղասպանական Ռուանդային։ Հասկացությունն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրել ամերիկացի քաղաքագետ Ջ. Սքոթը 1985 թվականին հրատարակված «Թուրքի գեները. դիմադրության ամենօրյա ձևերը» գրքով։ Այս հասկացությունը ներառում է դիմադրության մի շարք այլ տեսակներ։ Ի տարբերություն ապստամբությունների, ընդվզումների, ցույցերի և դիմադրության կազմակերպված այլ դրսևորումների՝ ամենօրյա դիմադրությունը լուռ, քողարկված և երբեմն անտեսանելի է։

25 Jean Hatzfeld, *Into the Quick of Life: The Rwandan Genocide: The Survivors Speak* (London: Serpent's Tail, 2008), 174.

26 Ռուանդայի հայրենասիրական ճակատը (ՌՀՃ) հիմնադրվել է 1994 թվականին Ռուանդայի իշխող քաղաքական կուսակցության ղեկավար՝ 2000-ականներից Ռուանդայի նախագահ Փոլ Կագամեի կողմից, որպես քաղաքական և ռազմական շարժում, որը նպատակ ուներ ստանձնելու աքսորյալ ռուանդացիների հայրենադարձումը և Ռուանդայի կառավարության վերահսկողությունը։

27 Maguire, "Resisting Genocide," 57.

28 Lee A. Fujii, *Killing Neighbours: Webs of Violence in Rwanda* (Ithaca: Cornell University Press, 2009), 151.

29 Maguire, "Resisting Genocide," 57.

Ի տարբերություն Հայոց ցեղասպանության և Հրեից հոլոքոստի՝ Ռուանդայի թուփսների ցեղասպանության ընթացքում պայքարի մասին խոսելիս անխուսափելիորեն կապ է ստեղծվում բուն ցեղասպանության ժամանակ և դրանից հետո գրանցված դիմադրությունների միջև: Այս տեսակետը բացատրվում է նրանով, որ թութսի և հույո ժողովուրդները շարունակում են ապրել միասին և պայքարել անցյալից եկած խնդիրների դեմ: Կանադացի քաղաքագետ Սյուզան Թոմսոնը, երկար տարիներ ապրելով Ռուանդայում, նշանակալի հետազոտություններ է իրականացրել մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում, որոնցում անդրադառնում է հետցեղասպանական Ռուանդայում թութսի և հույո բնակչության հաշտեցման քաղաքականությանը և դրա հետևանքներին: Թոմսոնի աշխատանքում կարմիր թելի նման անցնում է ամենօրյա դիմադրության հայեցակարգը: Ռուանդացի նախկին հույո Ջոլիի (թութսի տղամարդու հետ ամուսնությունից հետո Ջոլին ինքն էլ համարվում էր թութսի) պատմությամբ հետազոտողը ցույց է տալիս, որ պայքարը չի ավարտվել: Ցեղասպանության ժամանակ Ջոլիի ամուսինը խառնվել է հույո դահիճների խմբին և սպանել երեք թութսի տղամարդու: Այդպիսով նրան հաջողվել է ցեղասպանությունից փրկել իր ընտանիքին, սակայն նրանց դիմադրությունը մինչ օրս շարունակվում է: Ջոլին պատմում է, որ չնայած ցեղասպանության ժամանակ իր ընտանիքի բոլոր անդամները ողջ են մնացել, սակայն ամուսնու իրականացրած սպանությունից հետո իրենք կորցրել են ամեն ինչ. «Արդյոք ես վերապրեցի ցեղասպանությունը: Արդյոք ես չկորցրի հարազատներին: Միթե իմ ամուսինը կիսով չափ խեղագարված չէ իր արածի պատճառով: Ես վերապրեցի իրադարձությունները և նույնիսկ կարող եմ ասել, որ իմ ամուսինը հիմա կորած է ինձ համար»³⁰: Ցեղասպանության ժամանակ Ջոլիի ընտանիքը դիմադրում էր փրկվելու համար, իսկ այսօր դիմադրում է ապացուցելու համար, որ չնայած ողջ է մնացել, այնուամենայնիվ ցեղասպանության զոհ է և իրավունք ունի օգտվելու վերապրողների համար նախատեսված օժանդակությունից:

Այս պատմությունը հստակորեն ցույց է տալիս դիմադրության շարունակականությունը: Ամենօրյա դիմադրության գործողությունները, բացի ֆիզիկական կամ զինված ընդվզումից, ներառում են նաև համառության, խոհեմության և անհատական ջանքեր՝ որոշակի նպատակի հասնելու համար: Այլ կերպ ասած՝ «ամենօրյա դիմադրությունն ընդգծում է ներգրավվածների մշտական ռազմավարական զգոնությունը»³¹:

Ամփոփելով Ռուանդայում իրագործված ցեղասպանության ընթացքում եղած դիմադրությունների որոշ հետազոտություններ՝ հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ ուսումնասիրությունները մեծ մասամբ կենտրոնացած են ամենօրյա դիմադրության դրսևորումների վրա: Ավելին՝ ուսումնասիրություններում շեշտվում է դիմադրության շարունակականությունը, որը հատուկ է հետցեղասպանական Ռուանդային:

30 Susan Thomson, *Whispering Truth to Power: Everyday Resistance to Reconciliation in Postgenocide Rwanda* (The University of Wisconsin Press, 2013), 128.

31 Նույն տեղում:

Ֆիզիկական և ոչ ֆիզիկական դիմադրության ձևակերպումները

Նացիստական Գերմանիայի անկումից հետո և հատկապես 1960-ական թվականների վերջերին Հոլոքոստի պատմագրության մեջ «դիմադրություն» հասկացության կիրառությունն ավելի ընդլայնվեց: Դիմադրությունների բնույթի շուրջ ձևավորված խոսույթը հիմք հանդիսացավ Հոլոքոստի ժամանակ դիմադրությունների առավել լայն ուսումնասիրությունների և հակաթեզերի դուրսբերման համար: Դրա շուրջ ակտիվ քննարկումների ընթացքում ի հայտ եկան «Կյանքի սրբացում» (Kiddush Hahayim) և «Ամիդա» (Amidah) հայեցակարգերը: Առաջինի առանցքում անձի ֆիզիկական սրբացումն էր, երբ նա նախընտրում է մահանալ, քան չխախտել պատվիրաններից գեթ մեկը. «Ֆիզիկական գոյատևման յուրաքանչյուր պայքար համարվում է «կյանքի սրբացում»»³²: Իսկ երկրորդը՝ «ամիդա»-ն, երբայերենից բառացիորեն թարգմանվում էր «կանգնել ընդդիմանալու համար» և ներառում էր դիմադրության թե՛ զինված և թե՛ ոչ զինված գործողությունները՝ բացառությամբ պասիվ դիմադրության³³: Այս առումով Բաուերի մոտեցումը խիստ ծայրահեղական է, քանի որ, նրա համոզմամբ, մարդ իրականում չի կարող «պասիվ» դիմադրել³⁴:

Դիմադրության շուրջ քննարկումներին նպաստեց հիմնականում որոշ հրեա մտավորականների այն թեզը, որի համաձայն՝ հրեաներն իրենք էլ ունեն մեղավորության բաժին իրենց հետ կատարվածում, քանի որ չեն դիմադրել: Մասնավորապես Ռաուլ Հիլբերգը, որի համոզմամբ՝ դիմադրության իրական դրսևորումը զինված դիմադրությունն է, պնդում է, որ հրեաները չունեին որևէ ծրագիր ոչ միայն զինված, այլև հոգեբանական պայքարի համար³⁵: Ի հակադրություն այս տեսակետի՝ որոշ ուսումնասիրողներ պասիվ դիմադրությունը ևս դիմադրության ձև էին համարում: Այսպես՝ անգլիացի պատմաբան Մարտին Գիլբերթը պնդում էր, որ շատ հրեաների համար դիմադրության ձև էր արժանապատիվ մահը. «Պարզապես գոյատևելը մարդկային ոգու հաղթանակն էր»³⁶:

Այնուամենայնիվ, գրեթե բոլոր հետցեղասպանական հասարակություններում ձևավորվում է այն կարծրատիպը, որ մարդիկ չեն պայքարել և «մոթվել են ոչխարների պես»³⁷: Հայոց ցեղասպանության պարագայում այս մոտեցումն ուղղակիորեն պայմանավորված է նրանով, որ ցեղասպանությանը հաջորդած Խորհրդային Միության շրջանում Հայոց ցեղասպանության թեման երկար տարիներ արգելված էր

32 Rabbi Aaron Rakeffet, “The “Kedoshim” Status of the Holocaust Victims,” *Hirhurim Musing Torah Journal* (July 2010): 185.

33 St’u Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust* (Yale University Press, New Haven and London, 2001), 120-123:

34 St’u նույն տեղում:

35 St’u Raul Hilberg, *The Destruction of European Jews*. Third Edition, vol. 3 (New Haven and London: Yale University Press, 2003), 1104:

36 Martin Gilbert, *The Holocaust: A History of the Jews of Europe during the Second World War* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1985), 828.

37 «Ոչխարների պես մոթվել» արտահայտությունը հայտնի է աստվածաշնչյան մեկնություններից.

և հանրային քննարկման շրջանակ ներթափանցել է 1950-ականներից՝ հիմքում ունենալով զոհի կարծրացած բնութագիրը: Իր հոգվածներից մեկում Հայոց ցեղասպանության հիշողության թեման ուսումնասիրող, ազգագրագետ Հարություն Մարությանը նշում է, որ նույնիսկ Հայոց ցեղասպանության ամենամյա ոգեկոչման ժամանակ հիմնական շեշտադրումն ուղղված է «ցեղասպանության զոհերին», երբեմն էլ հիշվում են հայ ֆիդայիները և ինքնապաշտպանական մարտերը³⁸: Չոհի կերպարի վրա կենտրոնացումը պայմանավորված էր ինչպես հետցեղասպանական բարոյափոփոխական ճնշվածությամբ, թուրքական ժխտողական թեզերին նպաստելու մտավախությամբ, այնպես և կառավարող վարչակարգի դրսևորած վերաբերմունքով: Ինչպես գրում է Հարություն Մարությանը, «.... խորհրդային դեկավարությունը ոչ այնքան արգելում էր ցեղասպանության մասին խոսելը, որքան որ նպաստում էր ցեղասպանության շուրջ այնպիսի հիշողության պահպանմանը, որտեղ հայերը բացառապես ներկայացվում էին որպես անմեղ զոհ, որը կորցրել է իր պատմական հայրենիքի մեծ մասը և կարիք է զգում կարեկցանքի»³⁹: Սակայն տարիներ անց՝ Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցին ընդառաջ տեղի ունեցած բողոքի ցույցերը, Հայոց ցեղասպանության հուշահամալիրի կառուցումը, իսկ ավելի ուշ Ղարաբաղյան շարժումը ձևավորեցին ինքնաբերական պահանջ՝ կենտրոնանալու նաև դիմադրական պայքարի ուսումնասիրությունների վրա:

Հայոց ցեղասպանության և Հոլոքոստի ականատես-վերապրողների պատմությունները պայքարի խոստուն վկայություն են և ոչ թե սոսկ իրողությունների նկարագրություն. վերապրողների օրագրություն-գրառումները ևս դիմադրության՝ ողջ մնալու միջոց են: Ինչպես նշում է հոգեբան Արմինե Վահանյանը, «Օրագիրը գրառողին օգնում է դիմակայել՝ արձանագրելով այն, ինչ կարող է խեղաթյուրվել, իսկ հետագոտողի համար ծառայում որպես սկզբնաղբյուր»⁴⁰:

Ռուանդայում դիմադրության միջոց էր ռադիոկայանով կոչեր հնչեցնելը: Ինչպես գիտենք, ցեղասպանության նախնական փուլում ռադիոն մեծ դեր ունեցավ թուփանքների նկատմամբ ատելության քարոզչության տարածման հարցում: Սակայն Ռուանդայի հայրենասիրական ճակատը կարողացավ այն օգտագործել նաև որպես դիմադրության միջոց՝ «Radio Muhabura» ռադիոկայանի միջոցով զանգվածային սպանությունների մասին նախազգուշացումներ տարածելով, զինված դիմադրությունների և պետական

«Մեզ ոչխարի պէս մորթելու յանձնեցիր եւ մեզ ցրեցիր հեթանոսների մէջ», «Մենք ամէն օր զոհում ենք քեզ համար, կարծես մորթելու ոչխարներ լինենք» (Սաղմոս 43:12, 43:22, Աստվածաշունչ մատեան Հին և Նոր կտակարանների (Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին եւ Հայաստանի Աստուածաշնչային Ընկերութիւն, Հայաստան, Երեւան, 1994)): Այս արտահայտության մասին մանրամասն տե՛ս նաև Հարություն Մարության «Հայոց ցեղասպանության և հրեաների հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները» (*Պատմաքանասիրական հանդես* 2 (2011), 30-34):

38 Տե՛ս Մարության, «Ինքնապաշտպանության ֆենոմենը», 76:

39 Հարություն Մարության, *Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հատոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը* (Երևան, «Գիտություն», 2009), 64-65:

40 Արմինե Վահանյան, «Օրագրային մեթոդը՝ որպես ցեղասպանության հոգեցունց իրականության արտացոլման ներքին մեխանիզմ (բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագրի օրինակով)», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 11, no. 2 (2023), 101:

անօրինականությունների դեմ պայքարի կոչեր հնչեցնելով:

Դիմադրության ձևերի մի շարք հետազոտություններ ուսումնասիրելիս հանգում ենք այն կարծիքին, որ պարզապես ողջ մնալն արդեն իսկ դիմադրության դրսևորում է: Այս տեսակետը շատ ենք հանդիպում հատկապես Հոլոքոստի ուսումնասիրություններում: Հետազոտողներ Դալիա Օֆերը և Լենոր Վեյցմանը համոզված են, որ հրեաների համար գոյատևումն ինքնին դիմադրության գործողություն է, քանի որ նացիստները նրանց թիրախավորել էին բնաջնջելու նպատակով⁴¹:

Թիրախավորված խմբի բնաջնջումը ոչ միայն ֆիզիկական, այլև ինքնության, պատմության, մշակույթի ոչնչացում է: Հրեա պատմաբան, սոցիոլոգ Նեչամա Տեքը դիմադրության դրսևորում էր որակում, օրինակ, Գերմանիայում հրեական արվեստի և արվեստագետների աշխատանքների պահպանումը Հրեական մշակութային ասոցիացիայի ստեղծման միջոցով: Նրա պնդմամբ՝ այս նախաձեռնությունը ևս ծառայում էր որպես հրեական ինքնությունը և մշակույթը ոչնչացնելու նացիստական նպատակին դիմակայելու պասիվ միջոց⁴²:

Նույն կերպ և Հայոց ցեղասպանության ժամանակ գաղթի ճանապարհին և համակենտրոնացման ճամբարներում, բացի ֆիզիկականից, եղել է նաև «բարոյական դիմադրություն», որի դրսևորումներից կարելի է առանձնացնել, օրինակ, ինքնության պահպանման համար կամ բռնի կրոնափոխության դեմ պայքարը:

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած ուրֆացի Արմեն Մարաշլյանն իր հուշերում պատմում է, թե ինչպես էին հայ մայրերը գաղտնի աղոթում և խաչակնքում իրենց երեխաների հետ, հայերեն գրքերի թերթոնները գաղտնի պահում ապահով տեղում և պարբերաբար կարդում, որ չմոռանան հայոց լեզուն և Հայր մերը. «Այսպես, օր մը տեսայ կին մը, շուրջը քանի փոքրիկներ հաւաքած: Գիրք կը կարդար անոնց այնպես, ինչպէս մեր քահանան... Մայրիկը կը խաչակնքէր և աղոթքի մրմունջներ կ'իյնային իր անարին շրթունքներէն»⁴³:

Բազմաթիվ վկայություններում մեզ հանդիպած պատմությունները հնարավորություն են տալիս ընդլայնելու դիմադրության ձևերի շրջանակը, քանզի միանշանակ է, որ ոչ բոլոր ֆիզիկական դիմադրություններն են զինված: Այդպիսի օրինակ է կյուրինցի մի աղջկա պատմությունը, որի անունը, ցավոք, հայտնի չէ: Նա այն բազմաթիվ աղջիկներից էր, որոնք բռնությունների էին ենթարկվում քարավաններին ուղեկցող զինվորականների կամ ավազակախմբերի կողմից: Ռումելիցի մի զինվորական աղջկա թևից քաշ տալով դուրս է հանում քարավանից և ձիով տանում անտառի կողմը: Գաղթականները բոլորն էլ հասկանում էին, թե ինչ նպատակով է զինվորն աղջկան տանում, սակայն նրանցից ոչ ոք չէր կարող օգնել, որովհետև անգն էին և գիտեին՝ ինչ դաժան կերպով կպատժվեն: Որոշ ժամանակ անց լսվում է զինվորի ճիչը: Կյուրինցի աղջիկը դաշույնի հարվածներով սպանել էր զինվորին և, դանակը

41 St'u Dalia Ofer and Lenore J. Weitzman, *Women in the Holocaust* (New Heaven and London, 1998), 171:

42 St'u Nechama Tec, "Facts, Omissions, and Distortions," in *Jewish Resistance against the Nazis*, ed. Patrick Henry (Washington: The Catholic University of America Press, 2014), 44-67:

43 Արմեն Անոյշ, *Արեան ճանապարհով* (Հալեպ, Գրատուն Կիլիկիա, 1959), 70-71:

ձեռքին խելապատառ երգելով, պարում էր դիակի մոտ: Այս դրվագը ոգևորում է գաղթականներին, քանի որ երիտասարդ աղջիկը փրկել էր իր և իր ազգի պատիվը, սակայն ձիավորներն իրենց դեկավարի հրամանով աղջկան կապում են ծառին և ողջ-ողջ այրում: Այդպիսով երիտասարդ աղջիկը կյանքի գնով փրկում է իր պատիվը⁴⁴:

Տեղահանության ճանապարհին և համակենտրոնացման ճամբարներում ֆիզիկական դիմադրության դեպքերն անհամեմատ քիչ են: Ինչպես գիտենք, օսմանյան իշխանությունների ցեղասպանական քաղաքականության առաջին քայլերից էին հայ մտավորականության ձերբակալումը և սպանությունը, ապա՝ զենքի հավաքագրումը, հայ տղամարդկանց զորակոչը և ոչնչացումը: Այնուամենայնիվ, հարկ ենք համարում նշել, որ դիմադրության դեպքեր եղել են անգամ իշխանությունների կազմակերպած ձերբակալություններից ու սպանություններից անմիջապես հետո: Իր հողվածներից մեկում Խաչիկ Մուրադյանն անդրադառնում է ձերբակալությունից հրաշքով փրկված հայ հասարակական գործիչ Շավարշ Միսաքյանին, ով այդ օրերին կարողացել է ստեղծել գաղտնի հաղորդակցության շղթա ամբողջ կայսրության տարածքով՝ հայ բնակչության կոտորածների մասին աշխարհին իրազեկելու նպատակով⁴⁵: Այս օրհասական իրավիճակում հաղորդակցության ցանցի ձևավորումը, իհարկե, պահի հրամայական էր, որը հետագայում դարձավ ոչ զինված դիմադրության վառ օրինակ, իսկ Շավարշ Միսաքյանը՝ Հայոց ցեղասպանության առաջին վավերագրողներից մեկը: Հատկանշական է, որ նրա զեկույցները տեղեկատվության կարևոր աղբյուր հանդիսացան արևմտյան դիվանագետների, մարդասերների, լրագրողների, ինչպես նաև հետազոտողների համար:

Մտավորականության և հայ տղամարդկանց զինաթափումից ու զանգվածային ձերբակալություններից հետո, երբ հայ բնակչությունը գրկվել էր կովոդ ուժից և պաշտպանության միջոցներից, դիմադրությունը գրեթե անհնարին էր թվում: Սակայն ցեղասպանության թեմայի շարունակական հետազոտման, ականատես-վերապրողների վկայությունների ուսումնասիրությունների հետևանքով երևան եկած պայքարի ոչ ավանդական (զինված) դրսևորումների օրինակներն առիթ հանդիսացան դիմադրությունների հետազոտության շրջանակի ընդլայնման համար՝ ներառելով նաև հումանիտար կամ բարոյական պայքարի դրսևորումները: Ազգագրագետ Հարություն Մարությանն իր հողվածներից մեկում անդրադառնում է ինքնափրկության մի շարք դրսևորումների՝ բերելով որոշ օրինակներ: Դրանցից, թերևս ամենատարածվածը այլ կերպարով կամ հանդերձանքով քողարկումն էր, երբ շատ աղջիկներ՝ առևանգումից խուսափելու նպատակով դիտավորությամբ աղտոտում, վնասում էին իրենց դեմքը կամ տղամարդիկ ստիպված էին լինում կերպափոխվել՝ կանացի հագուստ կրելով⁴⁶:

44 Տե՛ս Պատմագիրք Կոիրինի (Պելյուրթ, 1974), 724-726:

45 Տե՛ս Khatchig Mouradian, “Categories and Their Interstices: The Armenian Genocide Beyond Resistance and Accommodation,” in Thomas Kühne, Mary Jane Rein, and Marc A. Mamigonian, *Documenting the Armenian Genocide: Essays in Honor of Taner Akçam* (Palgrave Macmillan, 2024), 150:

46 Մանրամասն տե՛ս Հարություն Մարության, ««Փրկությունը» որպես ցեղասպանություն եւ ինքնափրկության փորձերը (ըստ արքայի Ճանապարհին վերապրածների վկայությունների առաջին համահաւաք ժողովածուի նիւթերի)», «Հանդէս ամսօրեայ» 1-12 (2025), 403-438:

Մշակութաբան-ցեղասպանագետ Հասմիկ Գրիգորյանը ոչ զինված դիմադրության ձև է համարում նաև սննդի հայթայթման տարբեր եղանակները, որոնց դիմում էր հայ բնակչությունը կյանքի համար ստեղծված անբարենպաստ պայմաններին դիմակայելու համար: Հղում անելով «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի⁴⁷ երկրորդ հոդվածին՝ Գրիգորյանը սովամահությունը դիտարկում է որպես ցեղասպանության ընթացքում խմբի ոչնչացման նպատակով գործադրված միջոց⁴⁸:

Եզրակացություն

Դիտարկելով հոդվածի բոլոր վերոնշյալ օրինակները՝ հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ ցեղասպանությունների համատեքստում դիմադրության սահմաններն ավելի ընդարձակ են՝ սկսած զինված ինքնապաշտպանական մարտերից մինչև անհատական ոչ զինված պայքարի, ինքնության պահպանմանն ուղղված հոգևոր և մշակութային դիմադրության օրինակներ, ինչպես նաև մինչև մեր օրեր հասած ժխտողականության դեմ տարվող պայքար:

Ուսումնասիրելով դիմադրության ավանդական և ոչ ավանդական դրսևորումները՝ կարելի է փաստել, որ դրանք խիստ տարբեր են: Հատկանշական է, որ դիմադրության պայմաններում տվյալ անձը գոհից վերածվում է ակտիվ գործողի՝ ձեռնարկելով անհնազանդության, ինքնապաշտպանության կամ դիմադրական ցանկացած այլ գործողություն: Սա նշանակում է, որ ականատես-վերապրողի արձագանքը կամ հակազդեցությունը տեղի ունեցող իրողություններին անմիջականորեն կախված է սահմանային իրավիճակում անձի ինքնատիրապետումից, հույզերի կառավարման և արագ կողմնորոշվելու ունակությունից, հնարամտությունից և այլն:

Ամփոփելով Հայոց ցեղասպանության, Հրեից հոլոքոստի և Ռուսնդայում իրագործված ցեղասպանությունների ժամանակ մեզ հանդիպած դիմադրության օրինակների վերլուծությունը և մի շարք գիտական մեկնաբանություններ՝ կարելի է հանգել այն եզրակացությանը, որ գոյապայքարի և վերապրման համար մղած դիմադրության բոլոր հնարավոր ձևերն անհատական ու ինքնատիպ են եղել՝ կախված այն բանից, թե թիրախավորված խումբը կամ անհատը դիմակայելու և պաշտպանվելու ինչպիսի միջոցներ է ձեռք առել՝ ընդհուպ ֆիզիկական և ոչ ֆիզիկական դրսևորումներ: Ըստ այդմ՝ «դիմադրություն» հասկացությունը հոդվածի համատեքստում կարելի է սահմանել հետևյալ կերպ. ցանկացած գործողություն, որի միջոցով հնարավոր է խուսափել գործող վարչակազմի ցեղասպանական քաղաքականության դրսևորումներից՝ բնաջնջումից մինչև ինքնության կորուստ, դիմադրություն է:

47 St'u Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Approved and proposed for signature and ratification or accession by General Assembly resolution 260 A (III) of 9 December 1948, <https://www.un.org/en/genocide-prevention/1948-convention> (դիտվել է՝ 05.09.25):

48 Տե՛ս Հասմիկ Գրիգորյան, «Մսնդի ձեռքբերման եղանակները Հայոց ցեղասպանության ժամանակ որպես «ոչ զինված դիմադրության» դրսևորում. երեխաների փորձառությունները», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 7, no. 1 (2019), 16:

FORMULATION AND USE OF THE CONCEPT OF “RESISTANCE” IN THE CONTEXT OF GENOCIDES

Inesa Stepanyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

Recognizing the multiplicity of contexts and interpretations surrounding the notion of *resistance*, this article examines the evolution of the concept, its diverse modalities, and its particular manifestations within the framework of genocidal processes.

Focusing on the Armenian Genocide, the Holocaust, and the Rwandan Genocide, the study highlights a wide spectrum of resistance strategies, ranging from organized armed defense to individual and collective acts of nonviolent opposition, as well as spiritual, cultural, and intellectual efforts aimed at preserving identity and humanity. It further considers the ongoing struggle against denial as a continuation of resistance beyond the temporal boundaries of the genocides themselves.

The analysis emphasizes that, depending on one's capacity to maintain composure under extreme conditions, regulate emotions, react decisively, and display ingenuity, victims could transform into active agents through acts of defiance, self-protection, or other expressions of resistance.

Drawing on examples identified across the three case studies, the article concludes that every attempt to survive and safeguard life was inherently individual and situational, shaped by the available means of opposition and protection, and encompassing both physical and non-physical dimensions.

Keywords: Armenian Genocide, Jewish Holocaust, Rwandan Genocide, Tutsi, Hutu, resistance, struggle, self-defense

ФОРМИРОВАНИЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОНЯТИЯ “СОПРОТИВЛЕНИЕ” В КОНТЕКСТЕ ГЕНОЦИДОВ

Инеса Степанян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

Учитывая многообразие контекстов и трактовок понятия *сопротивление*, в данной

статье рассматривается эволюция этого концепта, его различные формы проявления и конкретные применения в контексте геноцидов.

Исследование сосредоточено на примерах борьбы, возникших в ходе Геноцида армян, Холокоста и Геноцида в Руанде. Эти случаи демонстрируют широкий спектр форм сопротивления — от организованной вооружённой самообороны до индивидуальных и коллективных актов ненасильственного противостояния, а также духовных, культурных и интеллектуальных усилий, направленных на сохранение идентичности и человеческого достоинства. Особое внимание уделяется продолжающейся борьбе против отрицания геноцидов как форме сопротивления, выходящей за временные рамки самих преступлений.

Проведённый анализ показывает, что в зависимости от способности сохранять самообладание в экстремальных условиях, контролировать эмоции, действовать решительно и проявлять находчивость, жертвы могли превращаться в активных субъектов, предпринимая акты неповиновения, самообороны или иные формы противостояния.

На основании изученных примеров делается вывод, что все попытки выживания и сохранения жизни носили индивидуальный и ситуативный характер, определяемый доступными средствами защиты и сопротивления, охватывающими как физические, так и нефизические измерения.

Ключевые слова: Геноцид армян, Еврейский Холокост, геноцид в Руанде, тутси, хуту, сопротивление, борьба, самооборона.

REFERENCES

- Պատմագիրք Կիրինի [History Book of Kyurin]. Beirut, 1974.
- Սաղմոս 43:12, 43:22, Աստուածաշունչ: Մատեան Հին եւ Նոր կտակարանների [Saghmos 43:12, 43:22, Bible Book of the Old and New Testaments]. Hayastan, Yerevan: Mayr At'or' Surb Ejmiadzin ev Hayastani Astvatsashnchayin Ėnkerut'yun, 1994.
- Anoysh, Armen. Արեան ճանապարհով [By the Way of Blood]. Aleppo: Cilicia, 1959.
- Auron, Yair. Անընդունելի անտարբերություն. Միոնիզմը և Հայոց ցեղասպանությունը [The Banality of Indifference. Zionism and the Armenian Genocide]. Yerevan: Zangak, 2013.
- Dervishyan, Yervand. Ուրֆայի ինքնապաշտպանությունը կամ դյուցազնաշունչ հայության վկան [The Self-defense of Urfa or the Witness of Heroic Armenians]. Beirut, 1978.
- Devrikyan, Tigran. Արևմտահայության ինքնապաշտպանությունը 1915-1923 թթ. [The Self-defense of Western Armenians in 1915-1923]. Yerevan, 2005.
- Gharibyan, Ararat. Ռուս-հայերեն բառարան [Russian-Armenian Dictionary]. Yerevan: Hayastan, 1977.

Gyumchyan, Mesrob. Ընդարձակ Բառարան Անգլիերէնէ Հայերէն [Comprehensive Dictionary English-Armenian]. Beirut, 1981.

Grigoryan, Hasmik. «Մանկի ձեռքբերման եղանակները Հայոց ցեղասպանության ժամանակ որպէս «ոչ զինված դիմադրության» դրսևորում. երեխաների փորձառությունները» [Ways of Food Procurement During the Armenian Genocide as a Manifestation of “Unarmed Resistance”: Children’s Experiences]. *Ts’eghaspanagitakan handes* 7, no. 1 (2019): 9-26.

Hayruni, Ashot. *Ցեղասպանությունների պատմություն* [History of Genocides]. Yerevan, 2025.

Haigaz, Aram. *Շապին Գարահիսար ու իր հերոսամարտը* [Shabin Karahisar and his Heroic Battle]. New York, 1957.

Hovhannisyan, Nikolay. *Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում* [The Armenian Genocide in the Conceptual System of Genocide Studies]. Yerevan: Zangak-97, 2002.

Kosoyan, Haykak. *Վան բերդաքաղաքի ժողովրդային հերոսամարտը* [The People’s Heroic Battle of the Van Fortress City]. Tehran, 1966.

Marutyan, Harutyun. «Ինքնապաշտպանության ֆենոմենը Հայոց ցեղասպանության տարիներին և հիշատակի օրվա վերաբանաձևման խնդիրը» [The Phenomenon of Self-defense During the Years of the Armenian Genocide and the Problem of Reformulation of the Memory Day]. *Ts’eghaspanagitakan handes* 3, no. 1-2 (2015): 76-80.

Marutyan, Harutyun. «Հայոց ցեղասպանության և հրեաների հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները» [Structural Peculiarities of Armenian Genocide and Jewish Holocaust Memory]. *Patmabanasirakan handes* 2 (2011): 24-46.

Marutyan, Harutyun. *Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հատոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը* [Iconography of Armenian Identity. Volume 1: The Memory of Genocide and the Karabagh Movement]. Yerevan: Gitut’yun, 2009.

Marutyan, Harutyun. «Փրկութիւնը» որպէս ցեղասպանութիւն եւ ինքնափրկութեան փորձերը (ըստ աքսորի Ճանապարհին վերապրածների վկայութիւնների առաջին համահաւաք ժողովածուի նիւթերի) [“Rescue” as Genocide and Attempts at Self-rescue (According to the Materials of the First Collection of Testimonies of Survivors on the Path of Exile)], *Handés amsorea* 1-12 (2025), 403-438.

Minasyan, Edik. *Հայ հերոսուհի կանայք* [Armenian Heroine Women]. Yerevan, 2016.

Werfel, Franz. Մուսա լեռան քառասուն օրը [Forty Days of Musa Dagh]. Yerevan: Luys, 1987.

Mkhitaryan, Onik. *Վանի հերոսամարտը* [The Heroic Battle of Van]. Sofia, 1930.

Sahakean, Aram. *Դիւցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները* [Heroic Urfa and its Armenian Sons]. Anthelias, 2014.

Sahakyan, Ruben. *Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական*

կռիվները 1915 թվականին [The Western Armenian Genocide and the Self-defense Struggles in 1915]. Yerevan, 2005.

Stepanyan, Astghik. «Հայոց ցեղասպանության և Ռուանդայում տեղի ունեցած ցեղասպանության փուլերի, իրագործման մեխանիզմների ու մեթոդների համեմատական վերլուծություն» [A Comparative Analysis of the Stages, Mechanisms and Methods of Implementation of the Armenian Genocide and the Genocide in Rwanda]. *Patmut'yun yev mshakuyt'* [History and Culture] (2018), 182-189.

Tadevosyan, Rafayel. *Դրվագներ հայոց ռազմական պատմությունից. XIX-XX դարեր* [Episodes from Armenian Military History: XIX-XX Centuries]. Yerevan, 2012.

Terzean, Sokrat. *Հաճինի ութամսեայ դիցազնամարտը* [The Eight-month Epic Battle of Hadjin]. Buenos Aires, 1956.

Vahanyan, Armine. «Օրագրային մեթոդը՝ որպես ցեղասպանության հոգեցունց իրականության արտացոլման ներքին մեխանիզմ (բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագրի օրինակով)» [The Diary Method as an Internal Mechanism for the Expression of Spiritual Reality of Genocide (on the Materials of the Diary of Doctor Garabed Hatcherian)]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 11, no. 2 (2023): 100-113.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Ինեսա Ստեփանյան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի կրթական ծրագրերի պատասխանատու, Վահագն Դադրյանի անվան համեմատական ցեղասպանագիտության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող, ՀՅԹԻ ասպիրանտ:

Ուսումնասիրությունների ոլորտը՝ հայ կանանց դիմադրության ձևերը Հայոց ցեղասպանության տարիներին:

Էլ. փոստի հասցե՝ stepanyan.inesa@genocide-museum.am

Inesa Stepanyan, Coordinator of the Educational Programs at the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Junior Researcher at the Vahagn Dadrian Department of Comparative Genocide Studies, and a PhD student at AGMI.

Research focus: Forms of resistance by Armenian women during the Armenian Genocide.

E-mail: stepanyan.inesa@genocide-museum.am

Инеса Степанян, координатор образовательных программ Фонда “Музей-институт Геноцида армян,” младший научный сотрудник Отдела сравнительного геноцидоведения имени Ваагна Дадряна, аспирантка МИГА.

Область исследований: Формы сопротивления армянских женщин в период Геноцида армян.

Эл. почта: stepanyan.inesa@genocide-museum.am